P: ISSN NO.: 2321-290X RNI : UPBIL/2013/55327 VOL-5* ISSUE-11* (Supplementary Issue) July- 2018
E: ISSN NO.: 2349-980X Shrinkhla Ek Shodhparak Vaicharik Patrika

आधुनिकपारम्परिकशिक्षाशास्त्रप्रशिक्षणसंस्थासु प्रयुज्यमानानां विभिन्नपद्यपाठयोजनानां समीक्षणया आदर्शपद्यपाठयोजनायाः स्वरूपम्

आर्. एल्. नारायणसिंहः
सहायकाचार्यः,
शिक्षाशास्त्रविभागः,
दयालबाग एजुकेशनल इन्स्टीट्यूट,
आगरा

आर्. शिवरामकृष्णसिंहः
सहायकाचार्यः,
शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,
नवदेहली

सारांशः

कक्षाशिक्षणात्प्राक् अध्यापकेन निर्दिष्टे समये सम्पूर्णनिश्चितपाठयांशस्य निर्दिष्टशिक्षणोद्येश्यानां सम्पूर्णतया प्राप्त्यर्थं छात्राध्यापकयोः जायमानानाम् अन्तःक्रियाणां विधिप्रविधीनां सामग्रीणाञ्च समाकलनात्मकपूर्वरङ्गसिद्धता एव पाठयोजनेति कथ्यते।

हर्बर्ट्वर्यस्य मस्तिष्कीयः अनुभवग्रहणात्मकः सिद्धान्तः तदीयसिद्धान्ताधारिता पञ्चपदात्मिका पाठयोजना आधुनिकशिक्षामनोविज्ञानेन पञ्चाशद्वर्शेभ्यः पूर्वमेव तिरस्कृता। आधुनिकशिक्षामनोविज्ञानेन अधिगमविषये नैकान् प्रयोगान् विधाय अनेके अधिगमसिद्धान्ताः प्रत्यपादिषत। किञ्च अभिनवेन मनोविज्ञानगतेन संज्ञानात्मकवादेन ज्ञानेन्द्रियाणां ज्ञानग्रहणमननधारणरीतयः सप्रयोगं निरूप्य नवनवसिद्धान्ताः न्यरूपिषत। एवम्भूतान् सिद्धान्तानाधृत्य काले काले नैकाः अधिगमपद्धतयः, पाठयोजनाप्रकाराश्च न्यरूपिषत। इमाश्च पद्धतयः पाठयोजनाप्रकाराश्च नैकाभिः शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थाभिः ससाफल्यमनुप्रयुज्यन्ते। परं संस्कृतशिक्षकप्रशिक्षणसंस्थानामियं शोचनीयास्थितिः यदिमाः संस्थाः नाद्यावधि नूतनपाठयोजनाप्रकारानध्येतुम् अनुप्रयोक्तुं वा सन्नाद्धा न सन्ति। अस्माद्धेतोरेव समेष्वपि विद्यापीठेषु प्रतिविद्यापीठमेकप्रकारा पाठयोजना अनुप्रयुज्यते। न केवलमेतत्, तत्तद्विद्यापीठेष्वपि पाठयोजना विषये प्रशिक्षकाणामैकमत्यं न दृश्यते। यदीदृशी स्थितिरग्रेपि अनुवर्तेत तर्हि संस्कृतप्रशिक्षणस्य गुणवत्ता शीघ्रमेव नङ्क्ष्यति। गभीरसमस्यामेनामवगत्यैव अनुसन्धात्रा संस्कृतपाठयोजनायाः गुणवत्ताविकासार्थं शास्त्रीयमध्ययनं विधाय आदर्शपद्यपाठयोजनायाः निर्माणं इथ्थं निहितवान्।

आदर्शपद्यपाठयोजनायाः निर्माणप्रक्रिया

प्रथमं सर्वेक्षणविधिना शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थाभ्यः विभिन्नभाषापाठयोजनाः सङ्कलिताः। संङ्कलितानां तासां पाठयोजनानां गुणदोषविमर्शनपुरस्सरं काचित् प्रश्नावली निर्मिता। प्रश्नावलीयं विभिन्नसांख्यकीय प्रक्रियाभिः अनुसन्धानप्रविधिभिश्च प्रमाणीकृता। प्रमाणीकृतप्रश्नावल्या अनया पुनस्सर्वेक्षणविधिना विविधशिक्षाशास्त्रविद्वद्भ्यः आचार्येभ्यः अध्यापकेभ्यश्च दत्तांशसंग्रहणं विहितम्। दत्तांशसंग्रहणस्यास्य विश्लेषणं विभिन्न सांख्यकीयप्रविधिभिः व्यधीयत।

पश्चात् पाठयोजनायां के के विन्दवः, के स्तम्भाः, कानि कानि सोपानानि भवेयुः इति प्रश्नावलीद्वारा दत्तांशसंग्रहणं कृत्वा प्राप्तफलानां विश्लेशणञ्च विहितम्। अनन्तरं पञ्चबिन्दुप्रश्नावल्या हर्बर्ट, ब्लूम्स्, जान डयूयी, किल्पेट्रिक इत्येतेषां सोपनानि तथा उद्देश्येषु कानि कथमुपयोक्तव्यानीति ज्ञातम्। अत्र अनिवार्यरूपेण अधिकशिक्षाशास्त्रिभिः सूचितबिन्दवः अनिवार्यरूपेण, सान्दर्भिकरूपेण सूचितबिन्दवः सान्दर्भिकरूपेण, प्रारूपे संस्थाप्य आदर्शपद्यपाठयोजनायाः प्रारूपं निर्मितम्। इदानीं शिक्षाशास्त्रविद्वद्भिः प्रश्नावल्यां सूचितरीत्या आदर्शपाठयोजनाप्रारूपाणि प्रदर्श्यन्ते।

आदर्शसंस्कृतपद्यपाठयोजनाप्रारूपम

प्राथमिकांशाः

1. छात्राध्यापकस्य/छात्राध्यापिकायाः नाम
2. विद्यालयस्य नाम
3. दिनाङ्कः
4. अन्तरम्

P: ISSN NO.: 2321-290X RNI : UPBIL/2013/55327 VOL-5* ISSUE-11* (Supplementary Issue) July- 2018
E: ISSN NO.: 2349-980X **Shrinkhla Ek Shodhparak Vaicharik Patrika**

5. अवधिः
6. कक्ष्यावर्गः
7. छात्रसंख्या
8. छात्राणां मध्यायुः
9. विषयः – पाठप्रकारः
10. पाठयांशः
11. प्रकरणम्

पाठ्यवस्तु

पाठ्यांशस्य आरम्भः अन्तं च लेखनीयम्।

उद्येश्यानि

सामान्योद्येश्यानि

1. श्रवणभाषणपठनलेखनकौशलानां सम्पादनम्।
2. रसानूभूतेः सम्पादनम्।
3. काव्यसौन्दर्यानुभूतिसम्पादनम्।
4. संस्कृतपद्यसाहित्ये अभिरूच्युत्पादनम्।
5. संस्कृतपद्यानामर्थस्य भावस्य च अवगमनसामर्थ्योत्पादनम्।
6. कवेः व्यक्तित्वस्य काव्यमहत्वस्य च परिचयः।
7. छात्राणां कल्पनाशक्तेः विकासः।
8. छात्राणां शब्दसम्पदः विकासः।
9. उदात्तभावानां जीवनादर्शानाम् इत्यादीनां नैतिकमूल्यानां परिचयेन नैतिकव्यवहार विकासः।
10. पद्यरचनाप्रवृत्यै काव्याध्ययने च प्रेरणाप्रदानम्।
11. विभिन्नपद्यशैलीनां परिचयः।

विशिष्टोद्येश्यानि

ज्ञानात्मकानि (भाषागतानि)	(अत्र संस्कृतभाषायाः अभिवृद्ध्यै अनुस्मरणात्मकानि, अभिज्ञानात्मकानि, वर्णनात्मकानि पदानि भवन्ति।सन्धिसमासादयः पूर्वपरिचितविषयाः भवेयुः।)
ज्ञानात्मकानि (विषयगतानि)	(वक्ष्यमाणपाठयांशसम्बद्धविषयः अनुस्मर्यते।)
अवबोधात्मकानि (भाषागतानि)	(संस्कृतभाषाभिवर्धनाय वर्णनात्मकानि नूतनानि पदानि सन्धिसमासादिव्याकरणांशाः भवन्ति। अर्थात् येशां ज्ञानं पूर्वं नास्ति तेशां विस्तृतावबोधनेन अर्थावगमनं सम्भवति।
अवबोधात्मकानि (विषयगतानि)	(यः विषयः पूर्णतया भवति विशिष्य विश्लेषणार्हः भवति तदपि वक्ष्यमाणपाठभावविषयमाधारीकरोति।)
कौशलात्मकानि	(श्रवणभाषणपठनलेखनकौशलानाम् अभिवर्धकानि पदानि वाक्यानि वा संसूचनीयानि तथैव विश्लेषणात्मकानि संश्लेषणात्मकानि पदानि सन्धिसमासादीनि वा भाषाकौशलाभिवर्धकानि अत्र लेख्यानि।)
अभिरूच्यात्मकानि	(कवौ, काव्ये, वाङ्मये, व्याकरणे, भाषायां च अभिरूचिं समुत्पादयितुं यः प्रयत्नः विधीयते सः लेखनीयः।)
अनुभूत्यात्मकानि	(काव्यसौन्दर्यानुभूत्या रसोत्पादकानि, पदबन्धानि, चमत्कारयुक्तानि, व्यंङ्यानि, कल्पनागतानि इत्यादीनि काव्यसम्बद्धानि वाक्यानि, विशेषांशाः वा अत्र प्रस्तूयन्ते।
सर्जनात्मकानि	(यदि पाठ्यांशे छात्राणां सर्जनात्मकताभिवृद्ध्यै कोऽपि विषयः विशेषरूपेण अभिज्ञातः तर्हि स लेखनीयः।)
क्रियात्मकानि	(यदि पाठ्यांशे छात्राणां क्रियाकौशलविषयः विशेषरूपेणाभिज्ञातः तर्हि सन्दर्भानुगुणं स लेखनीयः।

अध्यापनबिन्दवः

(ये बिन्दवः पाठयोजनायां पाठप्रवर्धनसमये प्रस्तुतीक्रियन्ते तेऽत्र प्रस्तोतव्याः)

उपकरणानि

सामान्योपकरणानि

1. पाठ्यपुस्तकम्
2. कृष्णफलकम्
3. सुधाखण्डः
4. सूचीदण्डः
5. मार्जनी

} एतान्यनिवार्यरूपेण भवन्ति।

6. आकुड्चनश्यामफलकम्
7. करपत्राणि
8. कोशाः

} सन्दर्भानुगुणं लेख्यानि।

विशिष्टोपकरणानि

1. दृश्योपकरणानि
2. श्रव्योपकरणानि
3. दृश्यश्रव्योपकरणानि

} सन्दर्भानुगुणं प्रलेख्यानि।

पूर्वज्ञानम्

(प्रस्तावनाप्रस्तुत्यर्थं वक्ष्यमाणविषयसम्बद्धः छात्राणां पूर्वाधारितः अंशः कः इति उल्लेखनीयः।)

पाठने विशिष्टप्रयोगाः

(अत्र वक्ष्यमाणपाठ्यांशे निश्चितपाठयोजनायाः अनुगुणं तदतिरिच्य वा कोऽपि प्रयोगः अर्थात् नूतनविधीनां प्रविधीनामुपयोगः यदि क्रियते तर्हि ससन्दर्भानुगुणं लेखनीयः)

(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)

सोपानानि	पाठ्यवस्तु	लक्षिताधिगमविशेषाः	अध्यापकच्छात्रक्रियाः	मूल्यड्कनम्
प्रस्तावना (3 निमेषाः)	पूर्वज्ञानम्	अनुस्मारणम्।	(पूर्वज्ञानसम्बद्धःविषयः प्रशनकरण–कथा–चित्रादिविधिभिः उपस्थाप्यते।)	
उद्देश्यकथनम् (1 निमेषः)	(प्रकरणस्य नाम लेखनीयम्)	पाठोन्मुखीकरणम्।	**अध्यापकः–** (पाठयांशस्य जीवातुभूतमुद्येश्यं किमिति प्रकटयति। शीर्षकं श्यामपटे लिखति। पाठ्यांशस्य पृष्टसंख्याम् उक्त्वा उद्घाटितुं सूचयति।) **छात्राः** –(अध्यापकेन सूचितपाठयांशमुद्घाट्य पश्यन्ति।)	
आदर्शवाचनम् (1–2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तं च लेखनीयम्।	श्रवणकौशलसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(गतियतिलयभावस्फुटीकरणपूर्वकं कक्ष्योचितस्वरेण एकवारं, गतियतिलयभावाभिनयसरस्वरवाचनपुरस्सरमेक वारं पद्यं स्पष्टं वाचयति। सन्दर्भानुसारं गुरूच्चारण – अनूच्चारणमपि कारयति। **छात्राः** –(सावधानमभिरूचिपूर्वकं पश्यन्तः शृण्वन्ति।)	
अनुवाचनम् (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तं च	वाचन / पठनकौशलसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(कांश्चन छात्रान् पद्यं पठितुं सूचयति। सन्दर्भानुगुणम् अन्यान् छात्रान् तस्य वाचने दोषानन्वेष्टुं सूचयति।) **छात्राः** –(निर्दिष्टं पाठ्यांशं पठन्ति।)	
त्रुटिसंशोधनम् (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तं च।	शुद्धोच्चारण–लेखनकौशलसम्पादनम्।	**अध्यापकः** – (अनुवाचनसमये छात्राणामुच्चारणे कृताः तृटीः छात्राणां, श्यामपट्स्य च साहाय्येन दूरीकरोति।) **छात्राः** –(स्वीयोच्चारणे समागतान् लेखनोच्चारणदोषान् दूरीकृर्वन्ति।) अशुद्धम्। शुद्धम्।	
परिचयः (1 निमेषः)	कवेः जीवनेतिहासः / काव्यम्।	कवेः जीवनेतिहास – कृतीनां ज्ञानसम्पादनम् / काव्यमहत्वज्ञानम्।	**अध्यापकः**–(वर्णयति) **छात्राः** (श्रृणोति) **(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)**	**प्रश्नाः**
पदच्छेदः (1 निमेषः)	पाठ्यांशस्य आरम्भः ...... अन्तं च।	पदविभाजनसन्धिविच्छेदन – ज्ञानसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(पदच्छेदं करोति। आवश्यकतानुगुणं श्यामपट्स्य साहाय्यमपि स्वीकरोति।) **छात्राः** –(श्रृण्वन्ति लिखन्ति च)	**प्रश्नाः**
पदार्थोक्तिः / पाठप्रवर्धनम् (14 निमेषाः)	अध्यापन–बिन्दवः	अध्यापनबिन्द्वनुगणं लक्षिताधिगमविशेषाणां स्पष्टीकरणम्।	**प्रविधिः** **अध्यापकः** –(प्रत्येकमध्यापनबिन्दुं स्वीकृत्य विभिन्नैः विधिप्रविधिभिः उपस्थापन – दृढीकरण – प्रयोग – मूल्यांड्कनसोपानानि अनुसृत्य पाठयति।) **छात्राः**–(प्रतिक्रियां कुर्वन्ति।)	**प्रश्नाः**
विग्रहः (1–2 निमेषाः)	पाठ्यांशस्य आरम्भः .... अन्तं च।	सन्धिसमासादीनां ज्ञानम्।	**अध्यापकः** – (पाठ्यांशे केन्द्रभूतव्याकरणांशान् सन्दर्भानुगुणं सहायकोपकरणैः पाठयति। **छात्राः** –(व्याकरणज्ञानं प्राप्नुवन्ति।)	**प्रश्नाः**

P: ISSN NO.: 2321-290X RNI : UPBIL/2013/55327 VOL-5* ISSUE-11* (Supplementary Issue) July- 2018
E: ISSN NO.: 2349-980X **Shrinkhla Ek Shodhparak Vaicharik Patrika**

			(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)	
वाक्ययोजना (4 निमिषाः)	पाठ्यांशस्य आरम्भः ……….. अन्तं च।	अन्वयज्ञानसम्पादनम्/ रसानुभूतिः।	**विधिः –** **अध्यापकः –** (दण्डान्वयखण्डान्वयप्रणालीमनुसृत्य पाठयति।) **छात्राः –** (सक्रियाः भूत्वा प्रतिक्रियां यच्छन्ति।)	**प्रश्नाः**
अध्यापक– व्याख्या (आक्षेपस्य समाधानम्) (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भ ……. अन्तं च।	विषयस्य स्पष्टीकरणं विश्लेषणञ्च।	**अध्यापकः** –(उदाहरणैः सम्पूर्णं पाठयांशं स्पष्टीकरोति। आवश्यकतानुगुंणं विशिष्टव्याख्यां च करोति। **छात्राः** –(श्रृण्वन्ति।)	**प्रश्नाः**
लघुप्रश्नाः (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः …….. अन्तं च।	नूतनज्ञानस्य परीक्षणम्।	**अध्यापकः** (प्रश्नान् पृच्छति।) **छात्राः** –(प्रतिक्रियां यच्छति।)	
काव्यरचनाशैली – सौन्दर्यज्ञापनम् (1–2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः …….. अन्तं च।	रसानुभूतिः।	**अध्यापकः – (**व्याख्यां करोति।) **छात्राः** –(श्रृण्वन्ति।) **(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)**	**प्रश्नाः**
अलङ्कारच्छन्दोज्ञापनम् (1 निमेषः)	पाठयांशस्य आरम्भः …….. अन्तं च।	अलङ्कारच्छन्दोज्ञान–सम्पादनम्।	**अध्यापकः**–(व्याख्यां करोति।) **छात्राः**–(श्रृण्वन्ति।) **(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)**	**प्रश्नाः**
सारांशकथनम् (2 निमषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः …….. अन्तं च।	संक्षिप्तीकरणम् / सिंहावलोकनम् / नैतिकव्यवहारपरिवर्तनम्।	**अध्यापकः**–(दृश्यश्रव्योपकरणैः सारगर्भितरूपेण श्लोकस्य व्याख्यां करोति। विशिष्य श्लोके विद्यमानं शैक्षिकतत्वमत्र प्रदर्शयति। **छात्राः**–(अवधानपूर्वकं श्रृण्वन्ति)।	**प्रश्नाः**
सरस्वरवाचनम् (1 निमेषः)	पाठितपाठयांशः	रसानुभूतिसम्पादनम् / सस्वरवाचनज्ञानसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(छात्रेषु रसानुभूतिं सम्पादयितुं हृद्यङ्गमरीत्या मधुरतया पाठितं श्लोकं वाचयति।) **छात्रा** :–(रसानुभूतिं प्राप्नुवन्ति।)	
मौनवाचनम् / स्वाधिगम–मूल्यांकनम् (2 निमेषाः)	पाठितपाठ्यांशः	अधिगमस्थाय्यवगमनम्।	**अध्यापकः**–(छात्रान् निमेषत्रयं पाठितं विषयं मौनतया पठितुं निर्दिशति। एवमधिगतविषयाः के? अनधिगतविषयाः के? इत्यपि अवलोकयितुं सूचयति। **छात्राः**–(मौनेन पठन्तः स्वाधिगममूल्याङ्कनं कुर्वन्ति।)	
सन्देहनिवृतितः / चर्चा	पाठितपाठ्यांशः	कल्पनाशक्तेः जागरणम् / सर्जनात्मकतायाः विकासः / पाठयांशे स्वामित्वसम्पादनम् / चिन्तनस्तराभिवर्धनम्	**अध्यापकः**–(छात्रान् सन्देहान् प्रष्टुं सूचति। तथैव विचारोक्तेजकसमस्यामुपस्थाप्य चर्यायाः आरम्भं करोति, छात्रसन्देहान् निवारयति च।) **छात्राः**–(पाठ्यांशे विद्यमानान् सन्देहान् पृच्छन्ति, चर्चायां स्वीयविचारान् प्रकटयन्ति।)	
पुनरावृत्तिप्रश्नाः (1 निमेषः)	पाठितपाठ्यांशः	अधिगमदृढीकरणम्।	**अध्यापकः**–(पाठितपाठयांशसम्बद्धान् प्रश्नान् पृच्छति।) **छात्रा** :– **(**समाधानं ददति।)	
शीर्षिकान्तर–प्रकटनम् / उपशीर्षकम् (1 निमेषः)	पाठितपाठ्यांशः	सर्जनात्मकतायाः विकासः।	**अध्यापकः** –(अस्य प्रकरणस्य …….. इति शीर्षकं निर्दिष्टमस्ति। तद्वदेतस्य अन्यानि स्वाभिमतशीर्षकाणि कानि भवितुमर्हन्तीति वदन्तु इति सूचयति।) **छात्राः**–(छात्राः ………………, ……….. इत्यादीनि शीर्षकाणि सूचयन्ति।)	
अनुप्रयोगः / गृहकार्यम्	पाठितपाठ्यांशः	ज्ञातांशस्य दृढीकरणम् / लब्धस्य ज्ञानस्योपयोगः /	**अध्यापक** :–(श्यामफलके लक्षिताधिगमविशेषानुरूपं गृहकार्यं लिखति।)	

(1 निमेषः)		रचना कौशलं / नव्य ज्ञानार्जनम्।	**छात्रा** :–(स्वपुस्तिकासु लिखन्ति।)	

आत्मनिरीक्षणम् (Teacher's Self Evaluation)

(अध्यापकः अभिलशितव्यवहारपरिवर्तनार्थं पाठनानन्तरं स्वयं पाठिते विषये पाठनप्रकारे, कक्षानुशासने, उपकरणप्रयोगे च गुणदोषविमर्शनम् आत्मनिरीक्षणद्वारा (Introspection) करोति। अत्र लिखति च।)

निरीक्षकसूचनाः

(पाठनसमये छात्राध्यापकस्य गुणदोषान् निरीक्षकः अत्र लिखति।)

सहायकग्रन्थसूची

1. *डा. सि. एच्. एल्. एन्. शर्मा (1996), संस्कृतशिक्षणम्, भारतमुद्रप्रकाशनम्, पुरूनाट्टुक्करा।*
2. *ज्ञाने धर्मः उत प्रयोगे (2000), संस्कृतभारती, नवदेहली।*
3. *डा. कानाल नलचक्रवर्ती (2001), संस्कृताध्यापनम् – श्रीवेङ्क्टाम्बा पब्लिकेशन्स् , तिरूपतिः।*
4. *डा. वि. मुरलीधरशर्मा (2003), संस्कृतशिक्षणसमस्याः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् तिरूपतिः।*
5. *डा. रमाकान्तमिश्रः (2006), शैक्षिकप्रविधिः, चौखम्बा विद्याभवन्, वाराणसी।*
6. *डा. सन्तोष् मित्तल् (2006), संस्कृतशिक्षणम्, जैपूर, ।*